

QARAQALPAQ BALALAR ADEBIYATINDA YUMOR HAM SATIRANIN PAYDA BOLIV DEREKLERI

Esbosinova D.J.

Nokis mamleketlik pedagogikalıq instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710625>

Balalar ádebiyatı – kórkem ádebiyattın bir túri. Balalar ádebiyatı da kórkem ádebiyat sıyaqlı ádebiyattın eń tiykarǵı quralı bolǵan kórkem sóz arqalı balalardıń turmısın súwretlew, turmısımızda balalardıń tutqan ornın belgilewdi olardıń is-háreketi hám minez-qulqı arqalı ashıp beriwdi názerde tutadı. Balalar ádebiyatında balalardıń tábiyatına tán bolǵan kórkem sózler jas áwladtıń oy-sezimlerine ıqshamlıq penen tereń sińip baradı hám bul ádebiyatta xalqımızdıń keleshek iyeleri bolǵan balalardan kútetuǵın arzıw-ármanları, maqsetleri qosa jırlanadı. Qaraqalpaq balalar ádebiyatın arnawlı túrde izertlegen ilimpaz, filologiya ilimleriniń kandidatu I.Qurbanbaev kórkem ádebiyattın bul túri haqqında tómendegishe pikir bildirgen edi: «Balalar ádebiyatı– oǵada keń tarawlı, keleshekti tereń sınaqqa alıp, oǵan sáykes etip jaslardı tárbiyalawdı názerde tutqan házirgi zaman kórkem-óner tarawınıń eń gózzal túrleriniń biri» [Qurbanbaev:4]. Balalar ushın jazılǵan hárqanday dóretpе kórkem, tereń mazmunǵa iye bolıwı talap etiledi. Sebebi, bul dóretpelerdi oqıw arqalı balalar dúnyanı, qorshaǵan ortalıqtı tanıydı, jaqsı menen jamandı ayıra aladı. Ilimpaz I.Qurbanbaevtıń aytqanıday, «Balalar ádebiyatı – tárbiya mektebi» [Qurbanbaev:4]. Balalar ushın shıǵarma jazıwda eń dáslep dóretywshi durıs tema tańlay biliwi, waqıyalardı bala tiline tán kórkemlik penen bayanlawı, balalarsha pikirley alıwı kerek hám eń baslısı dóretpе tárbiyalıq áhmiyetke iye bolıwı lazım.

Qaraqalpaq balalar ádebiyatı jıldan-jılǵa san jaǵınan da, ideyalıq hám tematikalıq sapası jaǵınan da bayıp barmaqta. Hárbir dóretywshi eń dáslep ádebiyat maydanına balalarǵa arnalǵan dóretpeleri menen kirip keledi, óziniń dáslepki júrisin sonnan baslaydı. Eń dáslep baqsha turmısın yamasa mektep turmısın sóz etiwshi shıǵarmalar turmıstan alınıp jazılıp, olardıń azǵana bolsa da jeńil kúlki yamasa házilge qurılıwı jas oqıwshınıń kórkem shıǵarma oqıwǵa degen ıqlasın jáne de arttırıwı sózsiz. Solay eken, biz, búgingi jumısımızda qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumor hám satiranın payda bolıw derekleri, bunday shıǵarmalardıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında sóz etpekshimiz.

Dúnya ádebiyattanıw ilimi hám ádebiyat teорияsınan bizge málim, yumor hám satira–ekewi de kúlki arqalı insanlardı oylandırıw, jámiyettegi unamsız illetlerdiń ústinen kúliw, balalardıń erkin pikirlew qáiletin rawajlandırıw, turmısta júz berip atırǵan waqıya hám hádiyselerge óz múnásibetin bildiriwde áhmiyetli bolǵanı menen, yumor hám satira bir-birinen janrlıq qásiyetleri boyınsha ózgeshelendi:

Yumor – bul kúlkili waqıyalar, personajlar yáki sóz oynları arqalı kóterińki keypiyat oyatatuǵın janr bolsa, satira – bul kúlki arqalı sına alıw, jámiyettegi unamsız jaǵdaylar yamasa ayırım insanlardın jaǵımsız illetlerin kórsetiw arqalı bayanlaw esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı kúlkini eki baǵıtta durıs paydalana bilgen, – degen edi qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde arnawlı túrli izertlew alıp barǵan ilimpaz Y.Paxratdinov. Birinshisi, quwanışlarǵa, jaqsı, ádalatlı islerge, toy-merekelerde, shadlı oym-zawıqlarda xalqımızdın kewil qurshın qandırǵan. Ekinshisi bolsa, teńsizlikke, ádalatsızlıqqa, zalımlıqqa, zulımlıqqa usı sıyaqlı jaman illetlerge qarsı qollanılgan. Xalıq joqarıdaǵı qılmıstın qay birin islese de ol adamǵa jek kóriwshilik penen qaraǵan. Sonlıqtan kúlkiniń bul ekinshi túri satira esaplanadı [Paxratdinov:44].

Balalar ádebiyatında yumor arqalı quwnaq bolıwǵa, joqarı keypiyat hám keń dúnyaqarasqa iye bolıwǵa, balalardı kitap oqıwǵa talpındırса, satira jaslarda jaqsı menen jamandı ajratıw, haqıyqat penen jalǵan, miynetsúygishlik penen erinshekliktiń parqına jetip pikirlew qábiletiniń rawajlanıwına óz tásirin tiygizedi. Qaraqalpaq balalar ádebiyatında yumor hám satiranıń payda bolıw derekleri xalıq awızeki dóretpelerinen baslanadı desek boladı. Óytkeni, kórkem ádebiyattın eń dáslepki dóretpeleri folklorlıq shıǵarmalar bolsa, olar arasında tiykarǵı tárbiya mektebi bolǵan balalar ádebiyatına, balalar folklorına tán bolǵan shıǵarmalar talay ǵana. Al, yumor hám satira kórkem ádebiyat penen birge tuwılıp, birge jasap kiyatırǵan janrlar. Balalar folklorında yumor hám satira yumor hám satira tárbiyalıq, didaktikalıq hám estetikalıq xızmetlerdi atqaradı.

Balalar folklorında ushrasatuǵın yumor hám satira úlgilerine eń dáslep tereń oylanıwǵa baǵdarlawshı janr bolǵan jumbaqlardı misal etip kórsetsek boladı. Házilge tiykarlangan jumbaqlar balalardıń pikirlewin jáne de jetilistiredi. Máselen:

Kóp jerinen baylaǵan,

Ishin shadlıq jaylaǵan.

Haslı aǵash bolsa da,

Qıtıqlasań sayraǵan.

(...)

Aspanna gúbi tústi,

Gúbiniń túbi tústi.

(gúldirmama)

Usı sıyaqlı jumbaqlar tiykarınan jeńil yumorǵa qurılǵan bolıp balalarda kórkem pikirlewge xızmet etse, házilge qurılǵan jańıltashlar balalardıń tilin shınıqtırıw menen birge til tezligi, sóz oynları arqalı tınlawshılarǵa da keypiyat baǵıshlaydı. Yumorǵa qurılǵan jańıltashlar jámiyetlik wazıypalardı kúlkili túrde sawlelendiredi, yaǵnıy isleniwı ápiwayı bolǵan jumıslar quramalı etip bayanlanadı:

Digirmandı dir-dir aylandırıp,
Digirlettirgishpen.
Juwana ağashtı jonıp-jonıp,
Jinirtkerigishpen.

Bizde bes ala tandır bar,
Nama sala alatuğınlar da bar,
Mal bağa alatuğınlar da bar,
Nan soğa alatuğınlar da bar. [Qaraqalpaq folklorı:451]

Qaraqalpaq balalar folklorında házilge, kúlki-sıyqaq sınağa beyimlenip aytilatuğın janrdın jáne bir túri ótirik óleńler. Olardıń kólemi úlken yamasa kishiligine qaramastan qaharmanlar boladı. Ótirik óleńler insanlardı kúldiriw menen birge olardı oylanıwğa májbúrleydi, balalarda turmıslıq jaǵdaylardı tanıtıwda áhmiyetli esaplanadı.

Ótirik óleńler ertektiń qosıq formasında jazılğan túri bolıp, yadlap alıw júdá qolay.

Men ózim jas kúnimde baqa baqtım,
Baqamnıń arıǵına jabıw japtım.
Qurbaqam Orınborǵa ushıp ketip,
Bir baqa súyinshi aytıp zordan taptım...

Qoy qılıp qumırısqamdı qozı baqtım,
Qońızdı ingen qılıp men bozlattım,
Basında may tóbeniń shaqmaq shaqtım,
Jaratıp gesirtkeni atqıp shaptım.

Bizlerge ótirik sóz buyırmaǵan,
Bódeneni tezek dep otqa jaqtım.

Balalar ushın arnalğan bunday folklorlıq dóretpeler balalardıń sana-sezim ilgirliǵin, oylaw dárejesin, tapqırılıǵın sınawdan ibarat bolıp, qaraqalpaqlarda burınnan kiyatırǵan xalıqlıq pedagogikalıq usıllardıń biri esaplanadı.

Qaraqalpaq balalar folklorında, jáne de jazba ádebiyatta da kóbinese haywanatlar, quslar, ósimlikler obrazı arqalı allergoriyalıq usıldaǵı syujetke qurılıp, oqıwshıda jeńil kúlki oyatatuğın janr túri – tımsal. Bul janr balalarǵa ádep-ikramlıq qaǵıydaların turmıslıq waqıyalar arqalı túsindiredi. Tımsallar ózine tán ıqsham túrde jazılıp, sońında juwmaq hám sabaq beriw arqalı balalarǵa jaqsılıq, ádalat, miynetti súyiw, hadallıq sıyaqlı tuyǵılardı sińdiriwge baǵdarlanadı. Áyyemgi grek tımsalshısı Ezop, francuz

ádebiyatı wákili Lafonten, rus tımsalshısı Ivan Krilovtın tımsalları qaraqalpaq tiline awdarma islengen bolıp, olarda jámiyettegi illetler kúlkili yamasa awıspalı mánide sına alınğan.

Balalar ádebiyatında yumor hám satira – bul tek ǵana kewilli keypiyat beriw ǵana emes, bálkim tárbiya quralı. Bul janrlar arqalı balalarǵa quramalı turmıslıq waqıyalar jeńil, túsinikli hám este qalarlıqtay etip jetkiziledi. Biz joqarıda sóz etken folklorlıq miyraslarda jámlengen yumor hám satira házirgi qaraqalpaq balalar ádebiyatında dóretiwshilik etip atırǵan shayır hám jazıwshılar ushın tiykarǵı derek xızmetin atqarıwı sózsiz.

Ádebiyatlar:

1. И. Қурбанбаев. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкіс: «Билим», 1992.
2. Ю. Пахратдинов. Өмирбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. – Нөкіс: «Илим», 2015.